

Є. ВИТОШИНСЬКИЙ

СЕЛЯНСЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО ХОЛМСЬКЕ „ВОЗСОЄДИНЕННЯ“

(1866—1875 рр.).

„Возсоєдинення“ холмських уніятів з православною церквою записалося дуже яскравими фарбами в історії російської релігійної та національної політики в західних прикордонних краях.

Почалася ця справа „возсоєдинення“ з одного невеличкого непорозуміння. Це непорозуміння швидко росло й перетворилося на справжню трагедію, що не тільки забрала силу непотрібних жертв, а й залишила величезний надлом у народній психіці. Через трагедію 1875 року четверта частина холмської української людности втратила змогу боротися за своє національне „я“, втратила віру в правоту своєї справи і в безумі одчаю кинулася на лоно чужої національності та чужої релігійної стихії.

В історії приєднання дві сили державної машини були активними: 1) духівництво та 2) цивільна, переважно поліцейська влада.

І духовна, і поліцейська влада показали повне нерозуміння свого завдання, виявили глибоке неучтво.

Бойовим пунктом „возсоєдинення“ було питання про церковну обрядовість. На кінець 60-х років XIX ст. серед галицького уніятського духівництва утворилася група „обрядовців“; вона увесь центр боротьби унії з католицизмом бачила в церковному лише обряді.

Визначним представником цієї групи був протоієрей Маркел Попель, що на початку 70-х років прибув до Холму і став незабаром адміністратором холмської єпархії. Він почав очищення обряду в уніятській церкві циркуляром з 16 грудня 1871 року за № 32. Цей циркуляр і спричинився найперше до тих народніх заколотів, що про них розповідають селяни-самовидці в своїх спогадах. Маючи такий пристрасний потяг до обряду, ні сам Попель, ні його партія не потурбувалися навіть вистудіювати історію обряду православної церкви з першоджерел.

Холмським уніятам головно закидали, що вони допускають отакі католицькі обряди: 1) в притворі церкви з правого боку поміщають вправлений у стіну „сосуд“ із святою водою; 2) церковні процесії роблять „пбосолонь“; 3) для проповідників роблять „казальниці“—круглу амбону, яку переважно робили на першому правому стовпі церкви досить високо над її підлогою. В костьолі справді є ці особливості. Але звідки вони походять? Вони-ж бо існують і в церквах православного сходу, і утворило їх не католициство, а встановила як-раз східня церква задовго перед тим, як поділилася вона на дві церкви—східню й західню.

От та наукова підстава, чому в практиці сучасної римсько-католицької церкви існують однакові з православною церквою обряди. Але такої, здається, простої речі не хотіли знати Галичани-обрядовці. Із фанатизмом та ненавистю почали вони ламати прастарі церковні обряди в Холмщині лише на тій підставі, що вони є й у костьолі. Не обійшлося при цьому й без курйозів. На початку 80-х років новоз'єднаних православних почали возити на прощу до Києва, щоб показати їм „древне-русское

православ'є". Але-ж як були здивовані та спокушені як о. о. керівники цих прощів, так і самі прочани, коли вони побачили в Софійському соборі таку-ж самісіньку казальницю, яку ламали в їх церквах підчас „возсоединенія"! Ніхто не міг зміркувати, яким чином уніяцька та латинська „казальниця" попала до православної Софії.

Усі ці помилки виникали через те, що діячі „возсоединенія", міркуючи, який обряд православний, а який неправославний, орієнтувалися не на українську обрядовість, що зберегла традиції Студитського уставу, не на обрядовість східньої церкви, а на сучасне їм „московське православ'є". А московська обрядовість перетерпіла величезну „ломку" за патріарха Никона, що зажив великої слави своїм самодурством та самоволею в справі заведення всяких новин у богослужбовий чин. Через те з ним і порвало так гостро російське старообрядство, що зберігало традиції уставу вселенської церкви.

Але коли духовні діячі виявили свою цілковиту неспроможність у розв'язанні питань своєї спеціальности, то що можна сказати про представників влади цивільної, яка у справі „возсоединенія" була владою виконавчою?

Найвища цивільна влада в особі міністра внутрішніх справ Д. А. Толстого та седлецького губернатора Громека поставилася до питання про уніятів лише з погляду поліцейського. В їх розпорядженні не знайшлося інших засобів крім репресій. В'язниця, адміністративні заслання окремих осіб та цілих родин углиб Росії, штрафи, кари різками, знуцання, військові постої, „перші і другії козаки", як називають цей постій місцеві селяни, придушення народного незадоволення збройною силою,—от ті засоби, що їх уживала в цій справі цивільна влада.

Заводячи новий обряд, поліцейська влада не вмiла сама виявити до нього відповідної пошани. З наказу Громека на старшого повітового стражника було покладено обов'язок пильнувати, як виконують священники розпорядження консисторії що до очищення обряду. І от підчас служби вірні люди моляться, а старший стражник удає з себе начальство й записує свої спостереження до своєї записної книжечки і то так, щоб усі присутні це бачили. Священик перелякано озирається навкруги й тремтить, гадаючи, які наслідки матиме для нього це записування. В місті Білі Седлецької губ. в перші роки по „возсоединенію" цю ролю виконував старший стражник з Євреїв, що перейшов у православ'є. Чомусь губернатор вважав його за найбільш компетентну особу в питаннях що до чистоти обряду.

Таке насильство влади викликало справжній бунт, а в дальшому розкололо народню масу на два ворожі табори. Всі більш поступові та свідомі елементи в народі гостро повстали проти таких заходів влади і склали відому в історії групу „упорствующих". Елементи менш активні приєдналися до більш активних із стихійного почуття. Але до упертої й завзятої боротьби вони показалися нездатними й незабаром піддалися та погодилися з фактом „возсоединенія".

Справі національної єдности української Холмщини „возсоединеніє" завдало удару такої сили, що з ним наслідками навряд чи можуть порівнятися ті удари, які сипалися на Холмщину з боку противника.

Спогади про те, що довелося пережити в ті часи, ще й досі живуть в пам'яті селян-самовидців, і зберегти ці прості, але цікаві оповідання про ті події для історії дуже важно. Такі матеріали освітлюють історію „возсоединенія" з такого боку, з якого не можуть освітлити її офіційні матеріали.

Ця трагедія коштувала дорого холмському народові. Як свідчить один із пізніших статистиків, проф. В. А. Францев, на кінець

1906 року з числа „упорствующих“ перейшло до католицизма 106.000 чоловіка, а всієї української людности на Холмщині на 1905 рік було 475.380 чоловіка¹.

Перше оповідання записано в селі Загайках Радинського повіту Седлецької губ. 30 серпня 1911 року від селянки Палажки Бондарук 53 років. Вона оповідає про події, що сталися в селі Дрелеві, до парафії якого належать Загайки. Числа, місяця й року оповідачка не пам'ятає, але коли її оповідання порівняти з тими відомостями, що дає Л. Димша в своїй книзі „Холмский вопрос“, то дату встановити легко: це сталося 5 січня 1874 року, коли уніяти дрелевської парафії постановили силою не допускати введення „очищеного обряду“ до служби божої й мали бойову сутичку з військом. Настоятелем дрелевської парафії був тоді свящ. Теофан Велинович, який і залишився на парафії по „возсоединенію“ з православною церквою в 1875 році.

Друге оповідання належить селянинові села Малашевичі-Великі, Більського повіту Седлецької губернії (6 верстов від Берестя Литовського), Якову Пархотюкові, 56 років; записано його 17 грудня 1911 року. Він оповідає не тільки про події під час приєднання в парафії Кобиляни-Надбужні, але й про те, як ставилися „упорствующие“ до загального перепису людности в імперії 1897 року, й про той заколот у думках селянської маси, що викликала ця подія в Седлецькій губернії. „Упорствующие“ зрозуміли наказ про загальний перепис людности, як першу ластівку, що несе наказ про волю сумління, що вони його так давно чекали. Останній епізод в оповіданні Пархотюка—перехід „упорствующих“ до католицизма по наказі 17 квітня 1905 року про волю сумління.

І. Оповідання Палажки Бондарчукової про „возсоединеніє“ уніятів у селі Дрелеві. Епізод з 5 січня 1874 р. Спершу було так, же забороняли ружаньця² співати. Церковь замкнулі, а під церквою клякнувши співали. А козаки виглядали з-за церкві, хто співає ружаньця,—і зараз женуть їх, і в'яжуть і гонят до хлеву. А люде ідуть за ними, а вони їх прогоняют батогами.

Як їх пов'яжуть, то зараз везуть до Осової, до Колеброд і всажують до шпіра, до стодоли.

Другу неділю знову ідуть під церковь, знову співають, знову в'яжуть, знову везуть. Так було ціле лето. А потім знову заборонілі в органи грати (так було, як в костелі) і зачали скідати їх.

Солтис зачав гокати попід окнами: „ідете, бо будут видіраті органи“. Сходяться, в звони звонят на гвалт—не давали органув. Потім далі козаков на закуцію (екзекуцію). Бидло повиганялі з хлева і поставілі коній. Бидла з села не випускалі, робіті нічого не давали. З села не випустілі картофлі копаті, жито сеяті, зганялі з поля і білі батогами.

На Боже Народжене сказав священник, що на Новий Рок вже будуть правіті службу по православію. На Водохрещеніє вже вийшов священник наopak (хрестним ходом проти соньця). А люде, як зійшлися, зараз до нього. Злапали його за баркі (плечи) і сказали: „не будеш правіті по православію, тільки по уніятські“³. Стражнік хтел дойте, то люде не пустілі, бо ся тесно збілі і не пустілі стражніка, а священника запхнулі до захрестії (кімната біля олтаря). Священник води ся напіл і каже: „тепер не буду правіті ні по-православію, ні по-уніятські, бом ся води напіл“.

¹ В. А. Францев, Карты русского и православного населения Холмской Руси, Варшава, 1909, с. VI.

² Ружанець (гозанієс)—це уніятська й латинська церковна служба, що її можна й без священникової участі правити.

³ По виході з церкви процесія розбилась на дві часті: 1) священник і кілька параф'ян пішли проти соньця, 2) більшість людей пішла посолонь. На цвинтарі біля олтаря зійшлися і почали бійку.

Тоді дєда (церковного сторожа) сталі дерті, щоб давал ключи. Дєда перекинулі, давай біті, „давай ключи“. Як дєда подерлі, тоді до стражника (Нестерова), білі його, щоб отдав ключи. Стражник видерся і полетел. Знову його поймали, шапку здерлі і на колок повесілі, а он втіюку у поле... і шапкі зріокся. Як ся на полі втер, зобачив кров. Люде за нїм пролетєдіся і вернулїся до церкви. А священник не святїл води.

На другїй дєнь знову солтис пішов попід окнами, щоб все, кто може, шлі боронїті церкви, щоб не допустїлі. Коло десятої години прїєхалї козаки, через село распеваючи гет і назад, а пехота шла од Шосткі¹, стойкі (селянські пїдводи по наряду) на фурманках везлі вєщі солдатів і метїолоков, войско ся розстановило і старшина їм щось говорив. Солдатів—цєлоє село.

Потим прїйшли под церкву і начальник каже всім розступитися. Просить: „розїйдїтеся по домам; чєго ви тут поприходїлі?“

Зараз котораясь піском сипнула йому в очи. Мелї камєнє в кєшенях. Там начальника сипнулї, там вдарїлі, там начальник сказав вязатї людєй і забїратї. Як козаки ся начнуть вязатї людєй, так людє їх палкою зверху. Начальник сказав козакам отступїті з цвїнтаря до плебанїї², а людє на цвїнтарь. Тодї козаки як вскочать, як людєй займуть і так женуть, вигоняють з-пїд церкви батогами, прикладами, тєсачками.

Потим, як виломали браму, то людє білі войско, чїм кто мог: клунїцєю, оглоблєю, розбїралї мур і кїдалї камєнєм. Як солдат впаде, добївалї його камєнєм. Потим начальник казав отступїті, бо було дуже раннїх. Одїйшли до корчми, потим начальник казав наступїті і стрєлятї на людєй і на церкву. Некоторїй пустїл в гору, некоторїй на людєй. Потим обступїлі докола і вжє до другого днєя не випустїлі з цвїнтаря і на цвїнтарь. Окружїлі деревню, огню пороскладалі, щоб нїкто до деревнї не войшел і з деревнї не вїйшел.

На другїй дєнь всех з-пїд церкви зайняли до присягї, щоб ся не бунтовалї. Котрїй клянул, присягнул, пальци поднїос, що цє не буде ся бунтоватї, пустїлі його до дому, а котрїй не хтел присягати, то покладають, дадуть двайцять метїолок і кажуть: „Присягни, що не будєшь бунтовал. Не хочєшь—знов двайцять метїолок“. Кровь шла через сорочку. А як і потїм не хотят присягати, вяжут, на фурманку, до Седлєц в тюрьму. З нашєй деревнї трї сїдело от Богоявлєннєя до Пасхи. Потим їх пустїлі.

А з Жєротина шлі на помочь з колками. Думалї, що онї ще под церквою, а онї вжє метїолоков досталї і поодсилани до Седлєц. Як козаки побачїлі, зараз поєхали до тєх людєй і говорїлі: „Зложьтє бронь, вам нїчєго не будє“. Як зложили колкі, козаки їх обїйшли коньми, так їх побїлі на лєду, погналі до корчми до Дреглєва, набїлі і так само под присягу, щоб ся не бунтовалї.

А з Берези, з Проходиська шлі на ратунок, а як почулї той крик, то вернулїся: не хтелї под палкі. І так розїйшлися. Жєротинци присягнулї, а козаки в Дреглєві шукалі тих, що з чужої деревнї, виводїлі на дорогу і білі.

Козаки булі з тиждєнь по тої бїтві в Дреглєві і потим вжє успокоїлі. Людє до церкви не ходїлі, бо все откїнулїся. Я так само доставала трї раза: першїй кольбою (прикладом) в живїт, потїм знову прикладом по руцї—гет рука впала, потим впалам через мур на дорогу і на дорозї стоялам, як зачалї стрєлятї. Вернулась до дому не по дорозї, а гаєм. В сєлі кажуть, що войтового сина забїлі. Мати плачє за сїном, а його не забїлі, а тїлькo метїолоков достав. Достав 40 метїолоков. Батько

¹ Осовая, Колеmbроди, Шостка, Жєротин, Береза, Проходисько — найближчїї сєла і деревнї.

² Усадьба священника.

йому каже: „Демьяне, іди до дому“. А він каже: „Нехай мене тут забьють,—не піду до дому“. Тоді начальник каже до батька: „То ти такий войт. Тебе і гміна не слухає, коли не слухають рідні діти“.

Здійняв з нього ланцюх і надів на другого.

Оповідання Якова Пархотюка про „возсоединеніє“ уніятів у парафії Кобиляни Надбужні. С першого начала було так, як ще органи біли по церквам, то в нас було всьо ровно, як у костелі: правілось богослуженіє, біла монстрація¹, біли колокольчікі.

А потом в 1870 году органи зняли. Тогда забрали іх; не знаю, куда делі. А потом через пять лет уже в 1875 году нам прислалі православних священников. Еті священники котріі біли у нас, уніятськіі, поужезалі заграницу, а денекоторіі то здесь пооставалісь. Когда священники православниє началі у нас в Кобилянх правіть літургію, то люді повиходілі на двор, бросівши священника самого одного. Священник оглянүвся назад, посмотрел, что людей нет, то і священник себе вишел на двор і начал уговарівать людей: „Ей, люди! Что ви думаете себе? Зачем уходите? То у нас уже того не будет, что било: по уніятські правіть я вам літургіі не буду, потому, что еті лета уже вийшли, а будем правіть по православному“. Люді забрались, та й ушли по домам, а когда увідали, что священник із церкви і пошел к себе домой, то некоторіі вернулісь в церковь, ключи забрали і церковь замкнулі, щоб священник больше в церковь не приходіл. І он всьо лето не ходіл в церковь, только пахал, косіл, обрабативал землю. А осенью уже сталі гоніть, примушать. Прієхал начальник уезда, войт, писарь і поліція. Созвалі народ под церковь, началі уговарівать, а люди всьо не слушалі, разошлісь по домам. Потом пришел батальон солдат і сотня козаков. Солдат целый месяц держалі, продовольствовалі всьо, как есть, крестьяне. Давалі ім соль, хлеб, кашу і мясо. А потом оні недовольни білі тем, началі брать самі, биков резать. Потом когда поехали в губернію к губернатору, распісалісь крестьяне, що будут ходіть в церковь, тогда солдат ізвольнілі, взяли. Оні у кіевецкій приход пошли, а у нас осталась тогда уже свобода. Тогда много нашлось упорствующих, так что по 30 лет упорствовали: венчались по разным сторонам, кто в лесу, кто в Кракове, кто в Ченстохове, кто в деревне. Детей і старих мертвих хоронілі самі, без священников.

Оповідання його-ж про загальній перепис людности 1897 р. Когда біла перепись, когда бланки получили, тогда у нас в Малашевичах Больших бил учитель Коцюбинскій. Он ходил по деревне по вечерам и записивал, как кто себя признавал,—кто католиком, кто православним, а кто греко-уніятом писался. Потом крестьяне роздумали, чтобы ету перепись дать им в руки, потому что роздумали, что плохо будет: уж на веки-вечние православными будут. Напали на училище и все ети записи схватили с сумкою и отобрали от учителя. Тогда я побежал на одни двери, вчитель на другіє, схватили человека с сумкою и отобрали.

На другой день мы поехали в Белу к начальнику уезда за полученієм бланков. Мы привезли несколько пудов, роздали ети бланки всім крестьянам. На етих бланках писали, кто себя признавал—кто католиком, кто православним, кто греко-уніятом.

Когда крестьяне вийшли с етими бланками на улицу, то разраділісь, что ето плохо. По одной бланке мало, а надо по две, а учитель ім сказал: „если хотите, я дам вам по три, только будьте спокойни, не делайте розбою“. Так они тогда вийшли на улицу и разраділісь, куда ім удаться с етими бланками, чи до начальника, чи до священника. Учитель ім ска-

¹ Дарохранилиця католицького зразка.

зал: „ступайте к священнику, пускай подпишет бланки“. Но когда зайшли к священнику, он сказал: „ето не до меня принадлежит, идите до начальника“. Так они прийшли домой, потом пошли до войта гмини, а не пошли до начальника. Войт гмини отослал их в Кодень (14 верст) к гминному судье, а судья сказал: „ето до меня не принадлежит, я в етих делах не касаюсь“.

Так они обратно прийшли к войту, чтобы войт подписал, посвідетельствовал и печать приложил. Войт им начал насмешки делать и прикладывал печатки кому две, кому три, кому четыре, а кому й пять! Бланков не свидетельствовал. Писал имя, фамилию, а какой веры не писал и подписывался: „войт гмини“, а своей фамилии не писал. Но когда они заметили, что ето шутки строят з них, то всякій схватил свою бланку и скорее уходил домой. Еще они дома ходили толпою дня два,—куди, значит, им удался (обратиться) с етими бланками. Тогда я вийшел на улицу и напугал их: „Ну, хлопци, старайтесь денег: бланки забрали—по три рубля за всякую бланку“. Так они тогда спугалися и начали зносить бланки до учителя, но учитель сказал: „Я не принимаю етих бланков, потому что ви попачкали их“. На том дело и кончилось. Денекоторий учитель з розумом бил, то порядочно денег заработал на етих бланках—рублей сто! Ну, а у нас—ничего!

Перепис другой „на католикув“ (по указі 17 квітня 1905 р. про волю сумління). Прийшли, значит, такіі книжки польски, щоб всім їх роздавать—кто грамотний и неграмотний. Их читали, один другого уговаривал, что значит, все будем поляками, все католиками будем. Все будем, как рбдние братья, все будем в костел ходіті, а церкви не будет здесь. Православние смутились, а католики то очень радовались. „Если,—говорят,—будешь православним, а не католиком, то ничего не будешь иметь. Ми тебя спалим, ми тебя уьем. Тебе рожь випасем, викосим, если не пойдешь на католицкую веру. Били такіе, що с большой охотой переходили, а били и такіе, що в большой смутности шли к польским священникам. А били денекоторие и такіе, що ни за что од православія не хотели одступіті і мову свою украинскую дуже моцно держали. Бил у нас такой Данилюк Демьян, твердый, як камень. Католики в обыкновенное время боялись до него и подступать, ну, а тут одважилісь.

„А що, Дем'яне, хіба і тепер ти не перейдеш на католицкую віру“,—спитали вони його.

„А для чога то я власне тепер маю переходити на католицкую віру?“—запитав він їх.

„А для того, что тепер всі переходять на католицкую віру і православних зовсім не буде. Хіба ти не чув, ще в Петербурзі вже сам царь перейшов на католика?“

Він як це почув, та як розсердиться та як гукне на них: „Сто чортів вашій матері. Скажіть цілому світу: „Нехай всі царі перейдуть на католицкую віру, Данилюк еден зостане православним!“

После етого они от него совсем отступались. Сперва то польские ксендзы никаких взятков не брали, когда православние переходили на католиков, а тепер то уже здорово притесняют и берут за каждую потребу четыре раза столько, что следует. За похорони покойника берут 25—50 рублей, за хрест 6—10 рублей, как по кому смотрит, за венчаніе свадьби 10, 15 и 25 рублей.